

Levensbeschouwelijke geestelijke verzorging: een afgeschreven ideaal of een model voor de toekomst?

Paul Cliteur

Prof.dr P.B. Cliteur is algemeen voorzitter van het Humanistisch Verbond. Hij is bijzonder hoogleraar namens de Stichting Socrates bij de Technische Universiteit Delft op het gebied van Wijsbegeerte, in het bijzonder in verband met de humanistische levens- en wereldbeschouwing, en universitair hoofddocent aan de Faculteit der Rechtsgeleerdheid van de Rijksuniversiteit Leiden.

Onderstaande tekst is een bewerking van een lezing gehouden op de conferentie voor humanistisch raadslieden, 12 mei jl. in Utrecht. De conferentie stond in het teken van de identiteit en het profiel van het humanistisch raadswerk.

De aanleiding als inleiding

Op 16 maart jl. ontving ik van de hoofden van dienst het verzoek om namens het hoofdbestuur van het Humanistisch Verbond (HV) op deze conferentie een lezing te houden "over het profiel van de humanistische geestelijke verzorging".¹ Daarbij zou het op prijs worden gesteld wanneer het verhaal zou kunnen leiden tot concrete afbakening en heldere discussiepunten. Verder worden in de uitnodigingsbrief aandachtspunten geformuleerd als: reïncarnatie; bidden met cliënten; de ontwikkeling naar algemeen geestelijk werk; de bemoeienis van instellingen met de inhoud van het werk; de afbakening naar maatschappelijk werk, psychologie, en dergelijke. In een nadere toelichting op het verzoek van de zijde van de diensthoofden Geestelijke Verzorging is nog eens benadrukt dat het zou gaan om enkele 'piketpaaltjes'. Daarbij zou ook aan de orde moeten komen wat de visie van het huidige hoofdbestuur op humanisme is.²

Een stappenplan

Tot zover de voorgeschiedenis van hetgeen ik u wil presenteren. Iedereen die ook maar iets weet van de problematiek die hier aan de orde wordt gesteld zal begrijpen dat ik mij in een weinig benijdenswaardige positie bevind. Hoe kan men immers binnen het bestek van een kleine voordracht op zoveel vragen een ook maar enigszins voldragen visie presenteren? Ik word echter op de been gehouden door de wetenschap dat mijn verhaal een basis moet zijn voor *discussie* en het aanroeren van iets controversieels over dit onderwerp, ach, dat is een gemakkelijke opdracht. Is er wel iets *anders* dan controversie, kan men zich afvragen? Is er *ergens* consensus over? Door twee zaken zou ik mijn opdracht echter iets willen verlichten. De eerste is dat ik niet in mijn inleiding alle onderwerpen zal behandelen die zijn opgegeven. Ik kan in de discussie die we straks zullen voeren iets zeggen over bidden met cliënten en reïncarnatie,³ maar ik zou mijn verhaal willen toespitsen op de vraag naar het algemeen geestelijk werk.

Een tweede punt dat mijn taak iets verlicht is dat ik een 'stappenplan' wil volgen bij de behandeling van mijn onderwerp. Ik zal proberen om als een moderne Descartes te beginnen vanuit enkele weinig betwiste of, nog mooier, niet betwiste uitgangspunten en langzaam voortschrijden naar de controversiële vragen. Waarop ik hoop uit te komen is een integrale visie op humanistische geestelijke verzorging.⁴ Dat klinkt wat theatraal en misschien ook wat aanmatigend, want ik ben tenslotte maar een buitenstaander, maar wat ik bedoel kan misschien iets bescheidener worden geformuleerd met de woorden dat het gaat om een visie waarbij duidelijk wordt wat de humanistische geestelijke verzorger met het genootschap op geestelijke grondslag te maken heeft. Daarover mag het HV toch geacht worden een visie te kunnen ontwikkelen.

Dat laatste lijkt mij van groot belang. Er is wel gesproken over een eilandencultuur binnen de humanistische beweging. Ik denk dat deze zorg over verbrokkeling binnen het georganiseerde humanisme terecht is. Maar men kan zich afvragen of die eilandencultuur tot nu toe niet teveel als een bestuurlijk probleem is gekwalificeerd. Het heeft namelijk ook een inhoudelijke kant; het heeft tevens betrekking op het ontbreken van een zekere eenheid in onze missie die de laatste jaren minder scherp over het voetlicht is gekomen. Wat hebben wij met elkaar? Wat heeft een genootschap op geestelijke grondslag als het HV precies van doen met humanistische geestelijke verzorging? Veel, denk ik. De lijn van dit verhaal is dat in een consistente visie op levensbeschouwelijk gekleurde geestelijke verzorging het geestelijk genootschap en de werkers in het veld een nauwe relatie met elkaar moeten hebben. Met dat 'moeten' wordt niet een bevelsachtig 'moeten' bedoeld, maar de overtuiging uitgesproken dat geestelijke verzorgers en genootschap elkaar nodig hebben. Ik denk dat alleen in een wederzijdse betrokkenheid en dialoog er een consistent model van levensbeschouwelijk gekleurde geestelijke verzorging kan worden ontwikkeld. Natuurlijk, er zijn allerlei andere opvattingen tegenwoordig, maar die zijn minder

consistent en uiteindelijk ook niet dienstig voor de toekomst van het humanistisch geestelijk werk. Ook die alternatieve opvattingen zal ik bespreken.

Kort en goed: de twee kernactiviteiten van het HV, bezinning en geestelijke verzorging, zouden sterk op elkaar betrokken moeten zijn. De bezinningsstaak van het levensbeschouwelijk genootschap moet scherp zijn toegesneden op de noden en behoeften in het veld. Dat is wat ik zou willen verstaan onder een *integrale visie* op de identiteit van de humanistische beweging.

Nòg een vooruitblik op wat ik hierna hoop aannemelijk te maken: het HV heeft een belangrijke missie in het formuleren, verdiepen en verbreiden van een humanistische identiteit die aan de humanistische geestelijke verzorging haar speciale karakter en bestaansgrond geeft.⁵

En dan tenslotte nog een laatste schot voor de boeg: dit is geen herformulering van een stoffig ideaal uit een verzuilde periode, maar het model dat uitstekend geschikt is voor een in levensbeschouwelijk opzicht pluriforme samenleving die we nu al zijn en in de komende jaren alleen maar nog sterker zullen worden.

En laat ik dan ook meteen maar iets zeggen over de in de uitnodigingsbrief genoemde ontwikkeling naar algemeen geestelijk werk. Het 'algemeenheidsmodel' of andere opvattingen waarbij levensbeschouwelijke identiteit wordt afgeschreven zijn naar mijn smaak sterk verouderd. Men klampt zich krampachtig vast aan opvattingen over individualisering en postmoderne diagnoses uit de jaren zeventig en tachtig, maar die ontwikkelingen zijn al weer geruime tijd over hun hoogtepunt heen.

Maar nu zit ik al midden in de controverse. Zover zijn we nog niet. Ik zou willen beginnen bij punten die nauwelijks voor tegenspraak vatbaar zijn. Dat brengt mij bij de eerste stap van mijn verhaal.

Eerste stap: er is geestelijke verzorging

Dat wil zeggen: er is een specifieke vorm van hulpverlening voor mensen die worstelen met bestaansvragen, die wordt aangeduid als geestelijke verzorging. Het 'specifieke' wil dan zeggen dat het gaat om hulpverlening die zich onderscheidt van hulpverlening door psychotherapeuten, maatschappelijk werkers, doktoren, goede burens, familieleden etc. Wie het eigen karakter van deze vorm van hulpverlening niet erkent komt aan de volgende vragen eigenlijk niet eens toe.

In de meeste omschrijvingen die van geestelijke verzorging worden gegeven komt die eigenheid ook duidelijk naar voren. In wat men de klassieke definities zou kunnen noemen gaat het om een vorm van hulpverlening op basis van een geloofs-overtuiging of levensovertuiging.

Tweede stap: geestelijke verzorging is geen neutrale aangelegenheid

De tweede stap is controversieel. Het geeft aan dat geestelijke verzorging meer is dan louter technisch-instrumentele professionaliteit. Het geschiedt vanuit een bepaalde

normatieve, levensbeschouwelijke identiteit. Rebel zegt – met Heitink: “geestelijke verzorging vraagt invulling en inkleuring”.⁶ Geestelijke verzorging als algemene noemer is een leeg begrip. Zingeving ‘an sich’ bestaat niet. Het gaat altijd om zingeving vanuit een bepaalde traditie, ideologie of levensovertuiging.⁷ Het HV heeft zich altijd bij deze visie aangesloten en dat doet ook dit hoofdbestuur.⁸ Geestelijke verzorging is altijd levensbeschouwelijk gefundeerd.

Dit standpunt wordt echter op twee manieren ter discussie gesteld. Allereerst zijn er de critici die verdedigen dat geestelijke verzorging ‘algemeen’ kan zijn in de zin van: zonder normatieve of levensbeschouwelijke vooronderstellingen. De algemene geestelijke verzorging ziet geestelijke verzorging meer als een techniek, als een professie, die men kan praktiseren zoals een dokter of een timmerman zijn professie beoefent. Men kan zich gemakkelijk voorstellen hoe een dergelijke benadering kan worden beargumenteerd. Een dokter werkt volgens algemeen erkende medische inzichten. Dat heeft verder niets te maken met zijn eigen ‘geloof’ of politieke voorkeur of persoonlijke waarden en normen. Tenminste niet bij het grootste gedeelte van zijn medische verrichtingen.

Maar bij een geestelijk werker ligt dat anders, zo moeten wij duidelijk kunnen maken. In het gesprek neemt de geestelijk werker zijn eigen uitgangspunten als het ware mee. Deze resoneren mee in de adviezen die hij geeft, de vragen die hij stelt. De gemeenschappelijke geestelijke achtergrond als referentiekader verschaft ook aan de relatie cliënt-verzorger een vertrouwelijk karakter. Men behoeft niet alles aan elkaar ‘uit te leggen’.

Maar het klassieke model van geestelijke verzorging dat ik hier verdedig wordt ook nog op een tweede manier ter discussie gesteld. Wie namelijk ontkent dat geestelijke verzorging neutraal kan worden gegeven behoeft nog niet altijd te verdedigen dat het een *levensbeschouwelijk* kader is dat het vertrekpunt vormt voor de geestelijke verzorging. Men kan ook spreken van een *persoonlijke* overtuiging die doorklinkt in de geestelijke verzorging of een *ethische* stellingname of een *filosofische traditie* of hoe men dat ook wil noemen.

Als ik het goed begrijp komt dat in de buurt bij het standpunt van Harry Kunneman, hoogleraar praktische humanistiek aan de Universiteit voor Humanistiek (uvh). Ook Kunneman verzet zich tegen neutrale geestelijke verzorging. Hij hanteert het begrip ‘normatieve professionaliteit’.⁹ “Geestelijke verzorging als beroep kan niet op neutrale basis worden beoefend, maar vraagt om normatieve professionaliteit”. Kunneman wil de dreigende professionele vervlakking van geestelijke verzorging tot een ‘neutrale’ beroepsmatige kwaliteit tegengaan.

So far, so good. Ten aanzien van het afwijzen van de neutraliteitspretentie van het geestelijk werk roeit hij gelijk op met de levensbeschouwelijk georiënteerde geestelijke werkers. Maar er is ook een belangrijk verschil. Het woord ‘levensbeschouwing’ wordt vermeden en dat is niet zonder reden. Uit een artikel in het juni-nummer van *Rekenschap*¹⁰ en verschillende oudere publicaties blijken zijn redenen hiervoor.

Levensbeschouwing verwijst naar een collectieve identiteit en die acht hij verbonden met een verzuilde cultuur die niet meer van deze tijd is.

Deze visie is principieel anders dan die van het klassieke model waarop de huidige levensbeschouwelijke geestelijke verzorging is georganiseerd. De praktische consequenties van het aanvaarden van die visie zouden ook nogal radicaal zijn. Immers als er geen collectieve identiteit is op basis waarvan de geestelijk werkers hun werk verrichten, zouden levensbeschouwelijke genootschappen niet het recht moeten hebben als zeggende instantie op te treden. Het standpunt van Kunneman komt dan ook in feite neer op het doorsnijden van de band tussen geestelijk werkers en het geestelijk genootschap.¹¹

Heel duidelijk wordt dat uitgesproken in een artikel uit 1992. Hij schrijft dat het niet voor de hand ligt "om het humanisme in de vorm van een *levensbeschouwing* te organiseren, te articuleren, te beleven en uit te dragen". En verder: "Dat dit in Nederland de afgelopen veertig jaar toch gebeurd is, heeft alles te maken met de specifieke historische omstandigheden waarin het HV ontstaan is, met name de door christelijke religies en instituties gedomineerde levensbeschouwelijke verzuiling".¹²

Kunneman heeft volkomen gelijk met zijn stelling dat het articuleren en uitdragen van het humanisme tot op de dag vandaag één van de doelstellingen van het HV is geweest. Dat is ook niet veranderd sinds de jongste statutenwijziging. In art. 3 van de statuten wordt gesproken van het streven allen te verenigen die met de idealen van de beginselverklaring instemmen (art. 3, lid 1). En verder wordt gesproken van het voornemen een "centrum te zijn voor verdieping, verbreiding en verdediging van de humanistische levensovertuiging".

Het is wellicht in het zicht van een jubileum goed om uit te spreken dat dit niet alleen in het verleden is gebeurd, maar dat dit ook in de toekomst moet gebeuren. Het is een verantwoordelijkheid die een geestelijk genootschap nooit mag laten verwateren.

In zijn artikel lijkt Kunneman overigens nog wel een zekere collectieve binding te willen bepleiten. Hij heeft het over de "actieve participatie aan een reflexieve gemeenschap waarbinnen in normatief en existentieel opzicht daadwerkelijk iets op het spel staat".¹³ Maar er wordt mij niet duidelijk hoe die gemeenschap georganiseerd is, welke afspraken daar worden gemaakt over (behoud van) identiteit en zolang daarover geen duidelijkheid bestaat zie ik niet goed hoe men kan vermijden dat geestelijk werkers op eigen naam en titel gaan optreden. In ieder geval is duidelijk dat de normatieve professionals niet een bepaalde groep, een instituut, een genootschap vertegenwoordigen.

Misschien kan men de visie van Kunneman nog het beste typeren als een pleidooi voor een niet identiteitsgebonden vorm van geestelijk verzorging.¹⁴ Of hij daarbij het concept levensbeschouwing als valide fundament erkent voor geestelijke verzorging blijft onduidelijk, maar hoe dat ook zij, hij blijkt in ieder geval het idee dat er een levensbeschouwelijk genootschap is dat over de identiteit van die levensbeschouwing beslist als een verouderd idee uit een verzuilde samenleving te verwerpen.

De visie op onze cultuur die ten grondslag ligt aan niet-identiteitsgebonden levensbeschouwelijke geestelijke verzorging

Het ligt voor de hand dat deze niet-identiteitsgebonden benadering van het geestelijk werk steun kan vinden bij een diagnose van deze tijd die de nadruk legt op individualisering, fragmentatie, het einde van de 'grote verhalen' en het einde van de ideologie. Deze benadering sluit aan bij de Franse postmoderne filosofie¹⁵ en bij 'endism' zoals in de Verenigde Staten verdedigd door Daniel Bell en Francis Fukuyama.¹⁶

Dit is niet de plaats om uitvoerig op deze filosofische denkbeelden in te gaan. Het moet genoeg zijn om vast te stellen dat men sceptisch staat tegenover elke vorm van collectief gedragen waarden en normen; men ontkent eigenlijk dat mensen een collectieve identiteit hooghouden. Alles is subjectief, vluchtig, flexibel en vrijblijvend. Ik krijg ongetwijfeld het verwijt dat ik mij met deze typering schuldig maak aan simplificatie, maar voor dit moment kan dat niet anders dus dat moet ik maar accepteren.

Heeft men eenmaal dat wereldbeeld aanvaard dan moet men wel tot een verwerping van identiteitsgebonden levensbeschouwelijk geestelijk werk komen. Maar hoe overtuigend is die diagnose van onze tijd? En dan ben ik geneigd bij 'onze tijd' te denken aan onze *jongste tijd*. Is het werkelijk wel zo dat we geen collectieve zingevingskaders meer erkennen? Is het wel waar dat mensen geen gemeenschappelijke uitgangspunten meer delen? Waar is die overtuiging eigenlijk op gebaseerd?

Voor mij ligt een themanummer van het tijdschrift *Spino* van de Jonge Humanisten. Het gaat over idealen. Dat lijkt mensen bezig te houden tegenwoordig. En een 'ideaal' is niet een hoogst persoonlijke expressie van ieders allerindividueelste emotie, maar een collectief kader, iets dat men met anderen gemeen heeft. Wanneer ik naar de hedendaagse maatschappij kijk, dan zie ik wellicht afbraak, maar ook opbouw en hoopvolle tendensen. Ik zie verschillende identiteiten in levensbeschouwelijk opzicht. We leven waarschijnlijk nu in een pluriforme samenleving met – althans dat is voor velen een ideaal – autonome mensen die welbewust voor een bepaalde levensbeschouwing kiezen, maar dat sluit niet uit dat zij kiezen voor één van de identiteiten. Kort en goed: we leven niet in een land waarin zestien miljoen mensen met zestien miljoen levensbeschouwingen rondlopen. Als dat het geval was, dan was de wereld allang uiteen gevallen in chaos en anomie. Zo die postmoderne diagnose al ooit overtuigend is geweest (iets dat ik ook betwijfel) dan is het zeker niet meer valide voor de jaren negentig. Wat er ook zij van de jaren zeventig en tachtig, voor de jaren negentig geldt dat mensen zich met elkaar verwant voelen op grond van een bepaalde traditie, cultuur en levensbeschouwelijke gemeenschap.

Natuurlijk zal het aaneensluiten, het elkaar zoeken, het gemeenschappelijk 'ergens voor gaan', volgens andere lijnen verlopen dan in het verleden. Ook is het mogelijk dat mensen assertiever kiezen voor het een of voor het ander. Verder zal ook het

aanbod aan levensbeschouwingen groter en anders zijn¹⁷ (denk aan de aanwezigheid van hindoeïsme en islam) en de levensbeschouwelijke mobiliteit worden vergroot. Maar dat het humanisme in dat totale palet een plaats heeft lijkt mij een niet al te wilde speculatie.

Het is misschien wel nuttig om te benadrukken dat dit niets te maken heeft met verzuiling of ontzuiling. Heel gemakkelijk wordt altijd de stap gemaakt van ontzuiling naar levensbeschouwelijke fragmentatie. Maar daar ligt nog wel wat tussen. Men kan heel goed verdedigen dat het tijdvak van denominatief gebonden sportverenigingen voorbij is maar onverminderd staande houden dat ten aanzien van zingevingsvragen er verschil bestaat tussen verschillende levensbeschouwelijke richtingen die elk representatief zijn voor een zekere mate van collectieve identiteit. Ik denk ook niet dat ontzuiling elke vorm van groepsvorming op grond van collectieve identiteit onmogelijk zal maken. Het ontwikkelen van collectieve levensbeschouwelijke identiteit is van alle tijden. Laten we ermee ophouden dat toch steeds tendentiekus te betitelen als 'woordverkundiging' of welke andere flauwe vergelijkingen er op dit terrein niet gemaakt worden. Collectieve identiteit heeft te maken met de aard van de mens. De mens is, zoals Schopenhauer zei, een *animal metaphysicum*. De mens stelt nu eenmaal bepaalde zinvragen, geeft daarop provisorische antwoorden, bespreekt die met anderen en probeert tot een zekere eenheid en gemeenschapsbeleving met anderen te komen op basis van die vragen en antwoorden. Hoe sterk die behoefte aan het formuleren van een collectieve identiteit en gemeenschap is blijkt ook uit de wijze waarop in de Verenigde Staten het politiek-filosofische debat wordt beheerst door zogenaamde 'communitarians' of 'gemeenschapsdenkers'. Het gaat om critici van het schrale individualistische mensbeeld die opnieuw de nadruk leggen op de noodzaak van gemeenschappelijk gedragen waarden en normen.¹⁸

Die postmoderne nadruk op verbrokkeling heeft mij dus nooit kunnen overtuigen. Het is op z'n minst een visie die eerst eens onderbouwd zou moeten worden in plaats van eindeloos herhaald. Recent sociologisch onderzoek laat zien dat het ook meer om een persoonlijk beleden geloof gaat, representatief voor een oudere generatie – tenminste van mij uit bekeken – dan dat het iets te maken heeft met sociale feiten. Waarom zou je in 1995 ook zo'n behoefte hebben om je te verzetten tegen de verzuilde cultuur van de jaren vijftig? Is dat niet een oninteressant achterhoedegevecht? De verzuilde samenleving is voorbij. Het is niet langer nodig daartegen te blijven strijden. Maar een pluriforme samenleving bestaat en daarop kan men inzetten ten aanzien van de geestelijke verzorging en de organisatie van levensbeschouwelijkheid.¹⁹ Maar nu ga ik iets te snel.

Derde stap: de identiteit van de humanistische geestelijke verzorging wordt geformuleerd door een geestelijke genootschap

Laat ik eerst nog eens recapituleren. Er is geestelijke verzorging. Dat is een eigengeaarde activiteit. Die eigengeaardheid schuilt in het levensbeschouwelijk kader van

waaruit de geestelijk werker zijn ambt verricht. Dat geestelijk kader is een collectieve identiteit, niet zomaar een individuele aangelegenheid.

Maar daarmee zijn we er nog niet. De plaats van het geestelijk genootschap ontbreekt nog. Zo zou men de vraag kunnen stellen of het nog nodig of zelfs mogelijk is levensbeschouwelijk gekleurd geestelijk werk te binden aan een zendend genootschap. Ook voor die derde stap is weer een afzonderlijke argumentatie vereist die verder gaat dan de argumentatie voor de tweede stap. Het is immers mogelijk dat iemand erkent dat humanistisch geestelijk werk aansluiting zoekt bij een collectieve identiteit, namelijk die van het humanisme, maar dat men tevens ontkent dat er een organisatie is die bevoegd en in staat is die identiteit op gezaghebbende de wijze te formuleren. Dat is het verschil tussen humanistisch geestelijk werk onder de eindverantwoordelijkheid van het HV en humanistisch geestelijk werk dat aansluit bij bijvoorbeeld de humanistische traditie. Dat laatste zou kunnen inhouden dat een geestelijk werker zich bij zijn beroepsuitoefening niet laat leiden door een formulering van humanisme, zoals te vinden in de beginselverklaring van het HV, maar bijvoorbeeld zelf een pakket aansprekende uitgangspunten destilleert uit boeken als *The Humanist Tradition* van Alan Bullock, de *Grondslagen van humanisme* van Van Praag of de *Geschiedenis van het humanisme* onder redactie van Cliteur en Van Dooren.

Er is niet veel fantasie voor nodig om zich voor te stellen hoe men een dergelijk pleidooi voor geestelijke verzorging op basis van de humanistische traditie kan voeren. Maar er is evenmin veel fantasie voor nodig om te zien dat deze benadering uiteindelijk uitloopt op een volkomen fragmentatie van de identiteit. De 'humanistische traditie' is namelijk veel te breed en veelkleurig om ook maar enig richtsnoer te geven. Irving Babbitt en Corliss Lamont noemen zich beiden humanist, maar zij hebben een totaal verschillende levensbeschouwing. Niet een verschil in accenten, nee, totaal verschillend. De taak van een levensbeschouwelijk genootschap is het nu om die variëteit te kanaliseren in een gearticuleerde, expliciete identiteit.²⁰

Dat is echter altijd een streven geweest dat van bepaalde zijden kritiek heeft onderhouden. Laat ik dat illustreren met een historisch voorbeeld.

De 'ontmanteling van levensbeschouwelijke organisaties'

Rond 1973, het jaar waarin de huidige beginselverklaring van het HV werd geformuleerd, speelde een discussie in *Rekenschap* en de *Humanist* over de identiteit van het humanistisch vormingswerk. In het juni-nummer van de *Humanist* 1972 verscheen onder de titel 'Aspecten van vormingswerk' een artikel van Simon Radius, functionaris voor vormingswerk bij het Verbond.²¹

Ik vermeld zo uitvoerig die data, omdat het wel ironisch is dat we nu, ruim twintig jaar later, een discussie voeren over vergelijkbare problemen. Radius houdt daarin een pleidooi voor een politiek getint vormingswerk dat zich niet meer zou "vastklampen aan de oude levensbeschouwelijke identiteit". Tot aan het congres van 1969

lag het zwaartepunt van het vormingswerk op de geestelijke vorming vanuit de humanistische levensbeschouwing gericht op niet-godsdienstigen, aldus Radius. Dat zou echter nu veranderen. Een passage die de meeste opschudding veroorzaakte was de volgende: "Na de emancipatie voor de niet-godsdienstigen is het uur aangebroken voor emancipatie-behartiging van de mens. De ontmanteling van de levensbeschouwelijke organisaties is begonnen".²²

Dit kon het HV natuurlijk niet op zich laten zitten. In de *Humanist* van oktober reageerde voorzitter Max Rood onder de titel 'Misverstanden rondom humanisme' op het artikel van Radius. Zonder punt voor punt het artikel van Radius te weerleggen maakt hij enkele opmerkingen over het streven van het HV waarbij hij benadrukt dat dit streven ook betekenis heeft in de ontzuilde samenleving van de toekomst. Onkerkelijken en zeker humanisten gaat het bij het Verbond om inspiratie, schrijft Rood. "Hoe kunnen zij zich een mens- en wereldbeeld tekenen dat de uitdaging van dit leven aanvaardbaar maakt, dat dit leven 'de moeite waard' (Van Praag) maakt?"²³ Dat ideaal zou ook stand houden wanneer de 'kleine strijd' (die tegen de kerken) zou zijn gestreden. Het humanisme had immers een 'grote strijd' te strijden tegen het nihilisme en de normloosheid. Kortom, de ontmanteling van levensbeschouwelijke organisaties was bepaald niet begonnen en zou ook niet plaatsvinden, aldus de toenmalige voorzitter van het HV.

Ik sta op hetzelfde standpunt en zie ook niet hoe iemand die bestuurlijke verantwoordelijkheid draagt in de humanistische beweging op een ander standpunt kan staan.

Laten we dit voorbeeld eens iets nader analyseren. Het is in zekere zin een riskant voorbeeld want hier zijn mensen aanwezig die deze zaak van nabij hebben meegemaakt en voordat je het weet raken we verzeild in de vraag wie-wat-waar precies had gezegd of niet gezegd.²⁴ Dat is natuurlijk niet waar het mij om gaat. Ik wil slechts een paar saillante punten naar voren halen. Allereerst dat die kwestie van identiteit een belangrijke rol heeft gespeeld, niet alleen nu, maar ook twintig jaar geleden. Precies hetzelfde wat men nu hoort, namelijk dat de secularisatie en ontzuiling ook de levensbeschouwelijke organisaties zou doen eroderen, hoorde men toen ook al. Radius had het over 'identiteitsneurosen'. Hoe vaak hebben we dat al niet gehoord! Het vormt kennelijk een constante in de geschiedenis van het HV en waarschijnlijk wel van elke levensbeschouwelijke organisatie.

Als tweede is interessant dat Radius het twintig jaar geleden al had over de ontmanteling van de levensbeschouwelijke organisaties die begonnen zou zijn, maar dat dit proces steeds niet zijn beslag heeft gekregen, ondanks het feit dat die secularisatie en ontzuiling toch alleen maar verder zijn voortgeschreden. Ik wil dat zo graag benadrukken om de pretentie te relativeren – die je zo vaak bij critici van levensbeschouwelijke organisaties aantreft, ook binnen de humanistische beweging – als zou levensbeschouwelijke organisatie op basis van een duidelijke levensbeschouwelijke

identiteit ten dode opgeschreven zijn.

Als derde is deze historische discussie interessant vanwege het *argument* dat Radius aanvoert tegen het accentueren van levensbeschouwelijke identiteit. Hij heeft het over 'emancipatie'. De gedachte is kennelijk dat wanneer je zegt dat je niet meer gebonden wilt zijn aan de identiteit van het geestelijk genootschap dit 'emancipatie' zou betekenen. Het optreden van het geestelijk genootschap namens de ledenervaart men kennelijk als een vorm van paternalisme waarvan we ons zouden moeten bevrijden.

Het verschil tussen democratische en ondemocratische genootschappen

Naar mijn idee is dit een totaal verkeerde voorstelling van zaken. Wat namelijk over het hoofd wordt gezien is dat men een cruciaal onderscheid dient te maken tussen democratische en niet-democratische genootschappen. Het hv is een democratisch genootschap, of, anders gezegd: het is een *vereniging*. Voor dat laatste is kenmerkend dat het hoofdbestuur werkt onder de controle van een ledenvergadering die uiteindelijk het beleid, en als een belangrijk onderdeel daarvan de identiteit, bepaalt.

Zo ligt de huidige identiteit van de vereniging besloten in een beginselverklaring. Deze dateert van 1973 en is het resultaat van een keuze van de leden voor een bepaalde wijze van omlijning van humanisme. Dat is geen starre of dogmatische zaak, want zo'n beginselverklaring staat altijd open voor revisie. Ik ben daar persoonlijk niet zo voor geporteerd, want naar mijn idee wordt hier een aantrekkelijke formulering van de idealen van het humanisme gegeven. Maar hoe *ik* daar over denk is eigenlijk niet van belang. Het gaat erom wat de leden van het hv daarvan vinden. Dat is het verschil tussen een beginselverklaring van een open en democratische vereniging en de leerstellingen die via openbaring in een heilig geschrift worden neergelegd. Wat in een democratische vereniging echter wel het geval is, is dat daarvoor een bepaalde *procedure* is voorgeschreven. Het is bijvoorbeeld niet zo dat op een raadsliedenconferentie de beginselverklaring kan worden gewijzigd. Het is ook niet zo dat het College van Bestuur van de uvh die beginselverklaring kan veranderen of het college van hoogleraren aldaar of de hoogleraren van de Stichting Socrates of het hoofdbestuur van het hv. Dit is een taak die is voorbehouden aan de leden van de vereniging en voorzover wij lid zijn van het hv kunnen wij dus allen invloed uitoefenen op de identiteit van het georganiseerd humanisme.

Als dit paternalistisch is, wie zou die 'pater' dan kunnen zijn? En als dit 'centralistisch' wordt ervaren, waar zou dat 'centrum' dan moeten liggen? Die 'patres' zijn de leden zelf. Het centrum ligt in de vereniging zelf. Diegenen die dit model kritiseren doen dat vaak zonder een alternatief model te presenteren volgens welke besluitvorming in een collectiviteit kan plaatsvinden. Eigenlijk staat men bij de problemen die dit met zich meebrengt ook nauwelijks stil. Men is er gewoon tegen.

De Universiteit voor Humanistiek en het werkveld

Er zijn twee gremia waar wellicht met het bestaande model een zekere onvrede zou kunnen bestaan: binnen de opleiding voor humanistisch geestelijk werker en bij de geestelijk werkers zelf. Laat ik beginnen bij de Universiteit.

Een aantal relevante opmerkingen over dit punt worden gemaakt door Douwe van Houten, voormalig rector van de uvh).²⁵ Van Houten merkt op dat de uvh het vanaf haar oprichting tot haar taak heeft gerekend zich te bezinnen op de vraag welk humanisme, of beter welke humanismen voor de uvh in het bijzonder van belang zijn.²⁶ Een van de inspirerende kanten van het humanisme acht hij de pluriformiteit daarvan. "Voor humanisme is het open gesprek wezenlijk en de Universiteit voor Humanistiek moet bij uitstek een plek zijn waar dit gesprek wordt gevoerd".

Vervolgens houdt hij een pleidooi voor een 'levensecht humanisme' waarvoor kenmerkend is dat het wat alledaagser klinkt dan het formuleren van een humanistische levensbeschouwing. Meer dan eens wordt hij geconfronteerd met een uit het verleden stammend taalgebruik waarvan de actualiteitswaarde bescheiden is en tot dat oude taalgebruik rekent hij ook het woord 'levensbeschouwing'. 'Levensbeschouwing' lijkt abstraherende reflectie te veronderstellen en, zeker als ook consistentie en samenhang als eisen worden gesteld, kan dat ertoe leiden dat het contact met de dagelijkse leefwereld wordt doorbroken. Wat Van Houten boeit in de humanistische traditie is dat het hierbij niet gaat om een 'systeem van leerstellige uitgangspunten'. Ondertussen zijn er ook tekenen die erop wijzen dat het concept 'levensbeschouwelijke organisatie' minder adequaat wordt in de hedendaagse cultuur en dat de bindingskracht van politieke ideologieën aanmerkelijk is afgenomen. Hij wil het accent leggen op humanisering van leven en niet op humanisme als levensbeschouwing, zoekend naar een gepast evenwicht tussen beide. Bij de huidige stand van zaken wordt aan het leven meer gewicht toegekend dan aan de leer; het humanisme zal zich in de praktijk moeten bewijzen, met als sleutelwoord humanisering.

Dit lijkt tot op grote hoogte op het verhaal van Kunneman. Van Houten formuleert alleen de consequenties voor de uvh, waar Kunneman vooral de aandacht vestigt op de relatie tussen het hv en het humanistisch geestelijk werk. Net als geldt voor de visie van Kunneman is het een mix van aanvaardbare en interessante inzichten en het overschrijden van een grens die een levensbeschouwelijk genootschap nooit kan overschrijden zonder tekort te doen aan de eigen uitgangspunten.

Het valt natuurlijk toe te juichen dat de uvh zich bezint op allerlei vormen van humanisme. Dat daarbij echter een keuze gemaakt zou moeten worden welke humanismen voor de uvh in het bijzonder van belang zijn is nogal vreemd. Hier sluipt een tendens in die een universiteit niet past. Het is echter wel de taak van een *geestelijk genootschap* om te kiezen voor een bepaalde vorm van humanisme. Het engagement dat men van een opleidingsinstituut mag verwachten ten aanzien van de specifieke vorm van levensbeschouwing waarvoor het genootschap gekozen heeft,

is slechts dat men daarover voldoende neutrale en objectieve voorlichting kan geven dat studenten zelfstandig een keuze kunnen maken of zij al dan niet het vak van geestelijk werker willen gaan uitoefenen overeenkomstig de ideologische richting die het genootschap als basis voor het geestelijk werk heeft.

Natuurlijk is het uitstekend dat men een open dialoog aangaat. Ook is een 'levens-echt humanisme' prachtig. Wie zou daartegen zijn? Maar dat het concept van een 'humanistische levensbeschouwing' op de een of andere manier gedateerd zou zijn of dient te worden gediskwalificeerd als een 'systeem van leerstellige uitgangspunten' lijkt mij onterecht.

Natuurlijk mag men ook van het humanisme zoals ontwikkeld binnen het HV verwachten dat het humanisering van leven hoog in het vaandel zal dragen, ook dat men zoekt naar een gepast evenwicht tussen humanisering en reflexie op het gedachtengoed,²⁷ maar zowel explicitering van uitgangspunten als de vertaling daarvan in de maatschappelijke praktijk zullen een plaats moeten hebben in het HV.

Daarbij kan natuurlijk elke docent aan de UVH zijn of haar eigen voorkeur hebben voor een bepaalde accentuering. Die voorkeur kan ook samenhangen met de leerstoelomschrijving van de betreffende docent. Zo ligt het voor de hand dat Van Houten het praktische benadrukt en Fons Elders het beschouwelijke. Maar dat is een kwestie van werkverdeling.

Ook zal elke docent zelf kunnen kiezen welke vorm van humanisme voor hem of voor haar het meest aantrekkelijk is. Maar de universiteit als instituut zal een pluriformiteit aan meningen moeten hooghouden. Het ligt dus bijvoorbeeld evenmin voor de hand dat het college van bestuur van de UVH voor het humanisme van Jaap van Praag of dat van Paul Kurtz zou kiezen. Een student zal kennis moeten kunnen nemen van verschillende opvattingen waarbij het humanisme van het HV als één van de opties wordt belicht.

Het frappante is dat hoewel ik bij Kunneman en Van Houten een teneur proef dat zij pluriformiteit aan het geestelijk genootschap als ideaal aanraden, ik geneigd ben die bal terug te spelen naar de universiteit: dáár, aan de universiteit, moeten al die bloemen bloeien, maar het geestelijk genootschap moet een zekere eenduidigheid nastreven op basis van de keuzes van de leden.

Een praktische consequentie daarvan is ook dat iemand die doceert aan de UVH niet lid behoeft te zijn van het HV. Maar wanneer iemand het beleid van het HV mede wil bepalen op een belangrijke bestuursfunctie is dat wél vereist. Immers de leden van het HV bepalen de identiteit van de organisatie, niet buitenstaanders.

Dat laatste brengt mij bij een tweede categorie betrokkenen: de geestelijk werkers zelf. Tijdens de raadslidenconferentie naar aanleiding waarvan dit artikel geschreven was kwam ook het gedachtenexperiment op wat er zou moeten gebeuren met raadsliden die zich onvoldoende of zelfs geheel niet kunnen vinden in de beginselverklaring van het HV. Wat dan te doen?

Dit is een ingewikkelde kwestie waaraan vele aspecten te onderkennen zijn. Het

vergt nadere uitwerking en overdenking, maar enkele opmerkingen zijn er toch wel over te maken. Het probleem is bekend uit andere functies. Wat te doen met een kamerlid die eenmaal in de kamer benoemd langzaam gaat twijfelen aan de uitgangspunten van zijn partij? Kan zo iemand dan op eigen titel blijven zitten of heeft de partij het morele recht een dergelijk kamerlid te royeren? Het vigerende systeem geeft op die laatste vraag een bevestigend antwoord. Na verloop van tijd heeft zo iemand het veld te ruimen.

Wie bepaalt dat, kan men vragen? De partij, niet het individuele kamerlid. Wordt van zo iemand dan niet in feite gevraagd dat hij zijn dissidente opvattingen stilhoudt en tegen zijn eigen geweten en overtuiging zijn vak uitoefent? Dat is de zaak omdraaien: wie een beroep als kamerlid kiest weet dat dit beroep alleen kan worden uitgeoefend op basis van binding aan een politieke partij. Wanneer men vervreemdt van die partij heeft men daarvan de consequenties te dragen.

Waar haalt de partij het morele recht vandaan om te beoordelen of iemand wel liberaal, sociaal-democraat of christen-democraat is? Die partijen zijn slechts representatief voor 3% van de kiezers. De grote politieke verhalen zijn voorbij. Zwevende kiezers, a la carte kiezen.... En dan hebben we het verhaal van Kunneman ook toegepast op politieke partijen.

Terug naar de lijn van het betoog.

Een pleidooi voor expliciet humanisme als identiteit

Het lijkt mij overeenkomstig het hiervoor gestelde van belang dat het HV en het humanistisch geestelijk werk kiezen voor expliciete levensbeschouwelijke identiteit. Dat betekent niet dat de geestelijk werkers aan 'woordverkondiging' moeten doen of dat zij hun uitgangspunten voortdurend duidelijk moeten maken in de gespreks-situatie of reclame maken voor hun genootschap. Het betekent alleen dat het geestelijk genootschap zelf scherp voor ogen staat waar het voor staat en dat ook duidelijk weet te maken aan de geestelijk werkers en aan de samenleving. Hier ligt een taak voor de afdeling bezinning van het HV en voor de afdeling communicatie. Een afdeling verenigingszaken zou de dialoog over de identiteit van de beweging in de vereniging moeten stimuleren.

Alleen dat vormt de basis voor een consistente visie op identiteitsgebonden geestelijke verzorging. Ik heb hiervoor aangegeven waarom dit model mij verkieslijk lijkt boven concurrerende visies, zoals die van algemeen geestelijk werk of van geestelijk werk gebaseerd op een identiteit die niet aan een geestelijk genootschap gebonden is. Vooral dat laatste is naar mijn idee een heel schimmige constructie die in feite nog zwakker is dan die van het algemeen geestelijk werk.

Naast al die geestelijkheid ook nog iets over geld. De categoriale geestelijke verzorging wordt – net als andere instellingen, waaronder de UVH – door de overheid bekostigd op basis van de levensbeschouwelijke identiteit van een geestelijk genoot-

schap. Maar dan ook alleen wanneer die identiteit gebonden is aan een bepaald zendend genootschap! Kunneman schrijft in voornoemd artikel "dat inhoudelijk engagement en doorleefde visie op centrale levensvragen als constitutief onderdeel van de professionele identiteit van geestelijke verzorgers niet meer langs lijnen van georganiseerde levensbeschouwelijkheid gedefinieerd kan worden, noch behoeft te worden".²⁸ Dat engagement en die visie kunnen bijvoorbeeld ook, zo schrijft hij, aan een filosofisch perspectief of aan een feministische achtergrond worden ontleend.

Misschien is dat juist. Maar zolang dat filosofisch perspectief of die feministische achtergrond nog geen expliciete identiteit hebben (geen beginselverklaring), geen groep van leden hebben (geen vereniging is), nog geen grondwettelijke subsidiegrondslag hebben (zoals het traditionele geestelijk werk die heeft in art. 6 van de grondwet), is het nog niet erg levensvatbaar als een serieuze concurrent voor het huidige systeem. Het artikel van Kunneman heet: 'Behoud door transformatie'. Maar ik vrees dat zijn visie, wanneer het vigerend beleid zou worden, zou neerkomen op 'Verlies door afschaffing'. Afschaffing van collectieve levensbeschouwelijke identiteit dus en daarmee van de bekostigingsgrondslag van het geestelijk werk.

De reden daarvan heeft niet alleen te maken met een persoonlijke voorkeur, maar met de wijze waarop ons constitutioneel bestel is ingericht. De bekostiging door de overheid van de categoriale geestelijke verzorging heeft als basis art. 6 van de grondwet. Het gaat hierbij om een klassiek grondrecht op vrijheid van godsdienst en levensovertuiging, maar dan wel om een klassiek grondrecht met sociale aspecten. Dat wil zeggen dat de overheid om dat grondrecht te waarborgen zich niet alleen *onthoudt* van overheidsoptreden, maar tevens *actief optreedt* om de vrijheden maatschappelijk te verwerkelijken. Daar hoort bij – althans dat is de conclusie die men in Nederland en andere landen heeft getrokken – dat de overheid zorg draagt voor de financiering van geestelijke verzorging zoals deze verzorgd wordt door kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag.

Het mag dus vanuit agogisch of therapeutisch perspectief misschien mogelijk zijn geestelijk werk op een andere grondslag te verzorgen dan die van de traditionele levensbeschouwingen²⁹, grondwettelijk heeft het geen basis en dat is een riskante zaak.

In plaats van een flirt met die niet-genootschappelijke oriëntatie van geestelijk werk lijkt het mij dan ook zinvoller het bestaande model goed te implementeren, want op dat punt is nog veel werk te doen. Dat is echter een tweezijdige aangelegenheid waarbij zowel geestelijk werkers als geestelijk genootschap een inspanningsverbintenis op zich nemen. Ik spreek nu even alleen over wat het genootschap zou moeten doen. Essentieel is dat het geestelijk genootschap zich in de maatschappelijke discussie presenteert en zich op andere wijzen in de samenleving zichtbaar maakt als representatief voor een geestelijke stroming die in significante opzichten verschilt van alternatieve benaderingen (dat alles onder respect voor anderen; dat spreekt voor zich).³⁰

Je hoort nog wel eens dat ook een twee sporen beleid gevolgd zou kunnen worden. Daarmee wordt dan bedoeld dat nu er nog sprake is van de identiteitsgebonden bekostiging van geestelijk werk men daarvan gebruik moet maken, maar dat men tevens al moet nadenken over wat er hierna zal gebeuren. Dat lijkt heel redelijk. Je ziet vooruit en denkt na over wat komen gaat.

Ik zou het gevaarlijke van deze benadering echter met de volgende vergelijking willen illustreren. Je bent gehuwd met de ene partner, maar je kijkt eigenlijk al een beetje uit naar een andere. Is dat nu redelijk of niet? Ja, een beetje redelijk wanneer het huwelijk slecht is. Maar dat is dan wel de vooronderstelling. Wat men vergeet is dat het *niet* uitkijken naar een andere partner een gunstig effect heeft op dit huwelijk. Anders gezegd: geloof in *dit* huwelijk is self-fulfilling. Wat men doorgaans vergeet is dat men ook relaties kan maken, moraal kan maken, levensbeschouwing kan maken. Het is de taak van een vereniging op levensbeschouwelijke grondslag of van een geestelijk genootschap te articuleren wat er is, maar het ook verder te ontwikkelen. Een levensbeschouwelijk genootschap dient niet alleen ontwikkelingen op de markt te registreren ('laten we zien hoe de samenleving zich ontwikkelt'), maar daarin actief in te grijpen ('laten we proberen iets in de samenleving neer te zetten'). Dit is essentieel voor het voortbestaan van een geestelijk genootschap. Identiteit is namelijk niet iets dat je eenmaal verworven hebt en dat verder dan een rustig bezit genoemd kan worden, maar het vergt een vorm van onderhoud, een permanente bezinning.

Dat heeft niets te maken met 'naar binnen gericht zijn', maar met het accepteren van de verantwoordelijkheid die men als geestelijk genootschap nu eenmaal op zich heeft genomen en die nodig is voor het voortbestaan van een bepaalde geestelijke traditie. Men mag het ook als volgt formuleren: een *zekere mate* van naar binnen gericht zijn, van het analyseren en becommentariëren van identiteitsvragen, is een verantwoordelijkheid die geen enkele levensbeschouwelijke organisatie kan ontlopen op straffe van erosie. Dat is door de oprichters van het HV ook heel goed aanvoeld en bevestigd in 1973 toen men naast de functie van de maatschappelijke beïnvloeding als taak van het HV ook heeft gesproken van de noodzaak tot het "verdiepen, verbreiden en verdedigen van de humanistische levensovertuiging". Vooral dat 'verdiepen' van de humanistische levensovertuiging is voor de identiteit van het humanistisch geestelijk werk van grote betekenis. Op het moment dat het HV zich niet meer zou profileren als een levensbeschouwelijke organisatie maar slechts als een studiecentrum op maatschappelijk-cultureel terrein of een platform dat alleen een veelheid van meningen etaleert zonder zelf voor een bepaalde identiteit te kunnen kiezen, valt men niet meer onder de veilige paraplu van art. 6 van de grondwet en vaart men een hoogst onzekere koers.

Er zou nog veel te zeggen zijn. Ik hoop echter dat ik met deze enkele opmerkingen een beeld heb gegeven van de contouren van een levensvatbare visie op levensbeschouwelijk gekleurd geestelijk werk, verricht onder verantwoordelijkheid van een

geestelijk genootschap.

Ik ben mij ervan bewust dat ik vrijmoedig in dialoog ben getreden met anderen. Ik heb daarbij mijn uiterste best gedaan dit op een open manier te doen, zonder tendentieuze formuleringen en polemieken. Dat is nu niet passend. Het is van belang dat de humanistische beweging de komende jaren een consistente visie ontwikkelt op bevoegdheden van de verschillende organen en identiteit. Deze bijdrage dient te worden verstaan als een uitnodiging om dat gesprek voort te zetten. Daarbij zullen van verschillende zijden zaken moeten worden bijgesteld. Dat geldt ook voor dit artikel.

Ik zie persoonlijk de toekomst met veel vertrouwen tegemoet. Er zijn problemen, zeker. Maar de fundamenten zijn stevig en dat is een basis om op verder te werken.

Noten

- 1) Brief J. de Vries van 16 maart 1995.
- 2) Brief Pam Hobbelman van 27 april 1995.
- 3) Vgl. over dit onderwerp de Amerikaanse filosoof Paul Edwards, 'The Case against Reincarnation', in: *Free Inquiry*, Fall 1986, p. 24-34. Het tweede en derde deel zijn te vinden in: *FI*, Winter 1986/87, p. 38-48 en *FI*, Spring 1987, p. 38-53. Edwards bereidt een boek voor over dit onderwerp dat binnenkort zal verschijnen.
- 4) Ik zal de termen 'geestelijk werk', 'geestelijke verzorging', 'geestelijke zorg' – ondanks het feit dat daaraan volgens sommigen verschillende connotaties kleven – door elkaar gebruiken. Vergelijk over het taalgebruik onder andere: *Overheid, Godsdienst en Levensovertuiging*, Eindrapport van de Commissie van advies inzake de criteria voor steunverlening aan kerkgenootschappen en andere genootschappen op geestelijke grondslag, 's-Gravenhage, maart 1988, p. 18.
- 5) De woorden 'verdiepen' en 'verbreden' ontleen ik aan de beginselverklaring van het HV. Het HV stelt zich onder andere ten doel, aldus art. 3 van de Statuten van het HV: "een centrum te zijn voor verdieping, verbreiding en verdediging van de humanistische levensovertuiging". Ik kom daarop hierna nog terug.
- 6) Gerben Heitink, 'Pastoraat of geestelijke verzorging?', in: *Praktische Humanistiek*, nr. 8 (themanummer over 'Ambt en vrijplaatsfunctie van de geestelijk verzorger'), juni 1983, p. 15.
- 7) Jac.J. Rebel, *Geestelijke Verzorging tussen Kruis en Munt* (Rede in verkorte vorm uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar in de vraagstukken van de geestelijke verzorging in zorginstellingen aan de Rijksuniversiteit te Groningen op maandag 18 oktober 1993), Christelijke Vereniging van Zorginstellingen/RU Groningen 1994, p. 18.
In deze zin ook: H.A.E. Zwart, 'De eigenheid van de geestelijke verzorging in het licht van het zorgstelsel', in: *Geestelijke verzorging: noodzaak of luxe?*, Sympo-

- sium bundel (red. A. Nederkoorn, H. Kromhout, F. Brinkhuis), Publicaties Praktische Humanistiek, Utrecht 1994, p. 21-27 en p. 25.
- 8) Vgl. P.B. Cliteur, 'Achtergrond en perspectief van humanistische geestelijke verzorging', in: *Geestelijke verzorging: noodzaak of luxe?*, Utrecht 1994, p. 9-21.
  - 9) Vgl. Harry Kunneman, 'Behoud door transformatie. De toekomst van het ambt en de vrijplaats', in: *Praktische Humanistiek*, nr. 8 (themanummer over 'Ambt en vrijplaatsfunctie van de geestelijk verzorger'), juni 1993, p. 55-61.
  - 10) Harry Kunneman, 'Impliciet en expliciet humanisme. Notities over de toekomst van het Humanistisch Verbond', in: *Rekenschap*, Jrg. 42/nr. 2, juni 1995, p. 116-123.
  - 11) Vgl. ook de discussie tussen Jan Hein Mooren en Kunneman. Jan Hein Mooren, 'Levensbeschouwelijke leegte? Enige opmerkingen over de 'state of the art' van het humanistisch geestelijk werk', in: *Praktische Humanistiek*, nr. 3, maart 1992, p. 5-18 en Harry Kunneman, 'Koffie met of koffie zonder? Het belang van de levensbeschouwelijke leegte', in: *Praktische Humanistiek*, nr. 3, maart 1992, p. 19-31.
  - 12) Harry Kunneman, 'Koffie met of koffie zonder?', in: *Praktische Humanistiek*, nr. 3, maart 1992, p. 24.
  - 13) Harry Kunneman, 'Behoud door transformatie', in: *Praktische Humanistiek*, nr. 8, juni 1993, p. 59.
  - 14) Dat dit op gespannen voet staat met het huidige humanistisch geestelijk werk blijkt ook uit de *Beroepscode voor Humanistische Raadslieden*, Humanistisch Verbond, 1977/2e druk 1990: "Het humanistische van dit werk bestaat daarin dat de raadsman het verricht op grond van zijn humanistische overtuiging. Deze overtuiging houdt een mensbeeld in, waarbij uitsluitend een beroep gedaan wordt op menselijke vermogens. Dit mensbeeld is nader omschreven in de beginselverklaring van het Humanistisch Verbond".
  - 15) Vgl. Eddy Borms, *Humanisme-kritiek in het hedendaagse Franse denken*, SUN, Nijmegen 1986. Voor een kritiek: P.B. Cliteur, 'De uitdaging van het post-modernisme', in: S.W. Couwenberg (red.), *Geloof en christendom in de jaren '90, Kritische evaluatie en perspectief*, Kok/Agora, Kampen 1992, p. 113-129.
  - 16) Vgl. over deze discussie: B. van Stokkum (red.), *Voorbij de ideologie*, Gooi en Sticht, Vught 1991.
  - 17) Vgl. B.C. Labuschagne, *Godsdienstvrijheid en niet-gevestigde religies*, Een grondrechtelijk-rechtsfilosofische studie naar de betekenis en grenzen van religieuze tolerantie, Wolters-Noordhoff, Groningen 1994.
  - 18) Vgl. Stephen Holmes, 'The Permanent Structure of Antiliberal Thought', in: Nancy L. Rosenblum (ed.), *Liberalism and the Moral Life*, Harvard University Press, Cambridge, Mass. 1989, p. 227-255.
  - 19) Vandaar ook dat het voor de humanistische beweging verstandig is krachtig de Wet op de Geestelijke Verzorging te steunen. Het gaat hier niet om een 'CDA-wetje' (Kunneman in *Rekenschap*, juni 1995, p. 121), maar om een wet waar ook

humanisten uitstekend mee uit de voeten kunnen. Het is in feite de legislatieve uitwerking van het rapport van de Commissie Hirsch Ballin waaraan ook de humanist Rood heeft geparticipeerd.

Vgl. voor een welkome ondersteuning van deze lijn: Marijke Prins, 'De Kwaliteitswet Zorginstellingen en de Wet Geestelijke Verzorging. Wetgevingskroniek', in: *Praktische Humanistiek*, nr. 14, december 1994, p. 18-20, alsmede: Marijke Prins en Monica van Angeren, 'Geestelijke verzorging en de paarse coalitie. Wetgevingskroniek 2', in: *Praktische Humanistiek*, nr. 16, juni 1995, p. 29-43.

- 20) Vgl. ook wat over dit onderwerp gezegd wordt door Jan Hein Mooren in *Beroepsprofielen in het professionele geestelijk werk. Humanistisch raadslieden in het land van de Barbapappa's*, Interior, Ermelo 1995, p. 31. Voor het humanistisch geestelijk werk is de 'referentiegroep' het hv. Geestelijk werkers die geen aansluiting bij het hv zoeken hebben nog geen referentiegroep. Mooren stelt: "Wellicht is dat een kwestie van uitkristalliseren van dit werk, waardoor zich een referentiegroep aandient. Is dat het geval, dan komen te zijner tijd de dilemma's ten aanzien van de levensbeschouwelijk-inhoudelijke bepaling van het werk levensgroot terug". Dat lijkt mij zeer terecht opgemerkt.
- 21) Simon Radius, 'Aspecten van vormingswerk', in: *Humanist*, 24 juni 1972, p. 5-7.
- 22) Ook had Radius geschreven dat voor een groot deel van de studenten en docenten aan het Humanistisch Opleidingsinstituut de humanistische identiteit eerder een last dan een noodzaak was, omdat het in hun ogen van geen betekenis was of je nu humanist, katholiek of protestant was. Vgl. het commentaar bij: J.L. Swarte, *Tussen schip en kaai. Geestelijke verzorging bij de krijgsmacht* (dissertatie Rotterdam), Kok, Kampen 1993, p. 108.
- 23) M.G. Rood, 'Misverstanden rondom humanisme', in: *Humanist*, 1 oktober 1972.
- 24) De discussie werd nog voortgezet in *Rekenschap*, Jrg. 20/nr. 1, maart 1973, met een artikel van Ger Neervoort en een antwoord van Radius. De redactie van *Rekenschap* merkt in een nawoord op dat men "zich kan voorstellen dat een synthese tussen beide benaderingswijzen mogelijk is". "Van een humanistische beweging mag men niet verwachten dat zij daarin eenzijdig stelling neemt. Want het is een democratische beweging waarbinnen op dit punt verschillende opvattingen bestaan" (p. 44). Ook op dat punt is er dus niet veel veranderd. Men kan echter de vraag stellen of een duidelijke keuze niet beleidsmatig verkieslijker is dan het volgen van een veelsporenbeleid, want op die manier komt *geen enkel* model tot zijn recht.
- 25) Douwe van Houten, 'De Universiteit voor Humanistiek', in: *Rekenschap*, jrg. 40/nr. 1, januari 1993, p. 48-54.
- 26) Douwe Van Houten, idem, p. 48.
- 27) Beide elementen komen voor in de beginselverklaring.
- 28) Harry Kunneman, 'Behoud door transformatie', p. 60.
- 29) Dat zal moeten blijken.
- 30) Vgl. hierover ook: P.B. Cliteur, 'De anti-these opnieuw bezien', in: *Christen Democratische Verkenningen*, nr. 11, 1994, p. 464-475.